

'חזית העורף' וההתגייסות במלחמת העצמאות*

משה נאור

א. מבוא

מלחמת העצמאות התעצמה מעימות בין-קהילתי למאבק בין צבאות סדירים על רקע התפוררות השלטון המנדטורי הבריטי, התמוטטות החברה הפלסטינית, הקמת מדינת ישראל והמעבר מחברה וולונטרית לממלכתית. במסגרתה, הומחש טשטוש ההבחנה בין חזית לעורף ובין חייל לאזרח. למאפייני המלחמה ההרסניים, האלימים ומחוללי השינוי תרמו לא רק ההתקפות הצבאיות והפגיעה המכוונת באוכלוסייה האזרחית, אלא גם התגייסות החברה לטובת המאמץ המלחמתי. המושג התגייסות כולל תחומים שונים, הקשורים באופן עקיף וישיר למאמץ המלחמתי. ביניהם ניתן למנות את גיוס כוח אדם, התגייסות פוליטית, תרבותית וכלכלית. נושא ההתגייסות הפוליטית מתייחס לאופן שבו המערכת הפוליטית מתפקדת במלחמה ובמיוחד לניסיון להשגת אחדות פוליטית ולאומית. התגייסות תרבותית כוללת, בין היתר, את תפקידם של התקשורת, הצנזורה והתרבות כאמצעי מגייס במלחמה. ואילו ההתגייסות הכלכלית מהווה תחום מרכזי וחשוב במלחמה המודרנית והטוטלית, למשל בענייני מימון המאמץ המלחמתי, הפעלת שירותים חיוניים, אספקת מזון, המשך תפקודו התקין של המשק ומימוש מדיניות שיכון ורווחה.¹ על-אף חשיבותם של נושאים אלה, מתמקד מאמר זה בנושא גיוס כוח האדם כמרכיב מרכזי בתהליך ההתגייסות במלחמת העצמאות.

* המאמר הוא חלק מעבודת דוקטור בנושא העורף וההתגייסות למאמץ המלחמתי בתל-אביב 1947-1949, הנכתבת בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' אלון קדיש. ברצוני להודות לפרופ' קדיש על הדרכתו, לקרן 'עמיתי הרצל' על תמיכתה במחקר ולד"ר גור אלרואי על הערותיו המועילות.

1 עוד על הגדרת המושג התגייסות במלחמה טוטלית, ראו: John Horne (ed), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge 1997, pp. 1-17

מלחמת העצמאות שייכת במובנים רבים לעידן המלחמה הטוטלית, כפי שכונתה לא אחת המחצית הראשונה של המאה העשרים.² המושג מלחמה טוטלית הופיע לראשונה בצרפת במהלך מלחמת העולם הראשונה. רעיון זה התגבש במקביל להתפתחות הצבאית, הטכנולוגית, החברתית והתרבותית באירופה במהלך המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים.³ לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובפרט עקב הקושי בהשגת הכרעה צבאית במלחמה, התחזקה התפישה שבמלחמה המודרנית תובס אומה אשר לא תשכיל לגייס את כל יכולתה האנושית והחומרית. העורך הוצג כמי שאמור לתמוך בכוח אדם ובאספקה של נשק וציוד לצבא הנלחם בחזית. הדבר הקנה לארגון העורך ולהתגייסותו תפקיד מרכזי וחשוב בניהול המלחמה. לכן התפתחה הנחה כי הפצצות אוויריות ומלחמה כלכלית שיופנו נגד העורך האזרחי כחזית נוספת במלחמה, ויבילו בסופו של דבר להתפוררות החברה, להחלפת המשטר ולסיום המאבק הצבאי. מלחמת העולם השנייה המחישה את הטוטליות במלחמה המודרנית, הכרוכה בהתגייסות חברתית, כלכלית ותרבותית, ומחוללת הרס וחורבן בממדים חסרי תקדים. עם סיומה השתגר השימוש במושג 'המלחמה הטוטלית'. ככלל, מושג זה מציין מלחמה שבה מתנהל גיוס מלא של כוח האדם, הכלכלה והמשאבים החומריים והרוחניים של האומה לטובת המאמץ המלחמתי, ואת היחשפות האוכלוסייה האזרחית לאובדן ולהרס.⁴ כלומר שילוב של המושגים 'כל הארץ חזית' ו'כל העם צבא'.

במאמר זה תיבחן השפעת טשטוש ההבחנה בין עורך לחזית על גיוס כוח האדם במלחמת העצמאות. נעסוק בשינוי שחל במאפייני תהליך גיוס כוח האדם ובהרחבתו הדרסטית של השירות הצבאי, עם הכרזת מצב החירום במאי 1948. עיקרו, מעבר מהתגייסות המבוססת על התנדבות הקהילה והפרט להתגייסות המנוהלת באופן ריכוזי ובאמצעות חוק ומשמעת. תהליך זה ייבדק תוך הדגשת הקשר בין תהליך ההתגייסות לבין תיאור העורך האזרחי כחזית לחימה נוספת במרבית מהלכי המלחמה, על-ידי ההנהגה הפוליטית בראשותו של דוד בן-גוריון. במסגרת רטוריקה מגייסת שימש טשטוש ההבחנה בין עורך לחזית כאמצעי להגברת תהליך גיוס כוח האדם (לשירות

2 ראו למשל: אריק הובסבאום, עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה, 1914-1991, תל-אביב 1999.

3 על התפתחות המושג מלחמה טוטלית והשימוש הנרחב במושג כמייצג רעיונות שונים ולעתים מנוגדים, ראו: Berenice A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich*, Mouton 1968, pp. 17-37

4 בעשור האחרון התפרסמו מחקרים שעסקו ברעיון המלחמה הטוטלית בהקשרים מגוונים, תוך בחינה השוואתית של חברות במלחמות שונות. ראו למשל: Roger Chickering and Stig Forster (ed), *Great War, Total War*, Cambridge 2000; Stig Forster and Jorg Nagler, *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871*, Cambridge 1997

הצבאי, לשירותי חירום אזרחיים ולעבודות חיוניות), לעידוד השתתפות האוכלוסייה האזרחית במאמץ המלחמתי וליצירת סולידריות חברתית ולאומית במלחמה.

ב. משטר ביטחון והתגייסות

ב-2 באוקטובר 1947, נאם בן-גוריון, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, בפני משתתפי מושב אספת הנבחרים של 'כנסת ישראל' שנערך בתל-אביב. נאומו נישא כשבוע לאחר פרסום הודעת שר המושבות הבריטי בדבר ההחלטה על פינוי ארץ-ישראל, ולאחר קבלת מסקנות דו"ח ועדת האו"ם המיוחדת לפתרון שאלת ארץ-ישראל (אונסקו"פ). בן-גוריון עמד בדבריו על יכולת ההתגוננות של היישוב ועל הצורך בהתגייסותו לקראת מלחמה צפויה :

וזאת נוכל לעשות רק על ידי גיוס מלא של המשק, הכלכלה, כוח האדם, כושר הארגון, ניצול המדע והטכניקה, ההתנדבות הציבורית, בזמן הקצר ביותר ובתנופה הגדולה ביותר, גם בארץ וגם בגולה. נדרש מאמץ כולל לא מחטיבה אחת או גוף אחד ביישוב – אלא מכל חלקי היישוב ללא יוצא מן הכלל – מכל משקי ההתיישבות העובדת – מושב, קבוצה, קבוץ; מכל המושבות הצעירות והישנות, מהתאחדות האיכרים; מכל פועלי בתי החרושת ובעליהם, מכל קבלני הבנין ועובדיהם, מכל משרד בנק ופקידיו, מכל ועד מושבה, מועצה מקומית, מכל ארגון נוער, מכל הסדרות פועלים, מכל קואופרטיב וחברה, מכל תא ציבורי ומכל יחיד ויחידה ביישוב. והוא הדין מהתנועה הציונית, לכל חלקיה ומכל ציוני וציוני באשר הוא. אספת הנבחרים חייבת לקבוע משטר בטחון בארץ, משטר שיתאים את כל חיינו המשקיים, הציבוריים והחינוכיים לצרכים הדחופים של הבטחון.⁵

נאומו של בן-גוריון, שבו נקרא היישוב להתגייסות אישית, מקומית והתנדבותית אך גם להתגייסות לאומית, מסמן את תחילתו של משטר ביטחון והתגייסות. משטר זה התבסס על תמיכתו של העורף במאמץ המלחמתי. הוא עתיד היה להכתיב את אורח חייה של האוכלוסייה האזרחית בתקופת המלחמה, שפרצה חודשיים מאוחר יותר. כמנהיג במלחמה המזהה עצמו עם המטרות הלאומיות, מתערב בהחלטות צבאיות ולוקח על עצמו סיכונים במצבי אי-ודאות, פעל בן-גוריון במישור ההסברתי והארגוני להשגת ריכוזיות פוליטית ואחדות לאומית. זו, בתורה, נועדה לאפשר את גיוס כוח האדם

5 דברי בן-גוריון בישיבת המושב החמישי של אסיפת הנבחרים הרביעית, 2.10.1947, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/7223.

והכלכלה ואת ניהול המאמץ המלחמתי.⁶ בן-גוריון, ששהה בתקופת מלחמת העולם השנייה בלונדון וחזה בעמידתו של העורף האנגלי במהלך ה'בליץ' הגרמני, נחשף אז למשמעותה של המלחמה המודרנית על מאפייניה הטוטליים. ההתנסות וחווית המלחמה באנגליה תרמו לעיצוב תפישתו בדבר החשיבות שבהתגייסות האומה על משאביה ולהבנתו את אופן ניהול המלחמה.⁷ כשנתיים אחרי מלחמת העצמאות, הסביר בן-גוריון:

המלחמה היא טוטלית לא רק מבחינה פאסיבית, מבחינת הסובלים, אלא מבחינה אקטיבית, מבחינת הכוח המכריע במלחמה. מכריע לא רק כוחו של הצבא אלא עצמתו הכוללת של העם במלואו, עוצמתו המשקית, הכספית, המקצועית הטכנית, המדעית והארגונית, ועל הכל חסנו המוסרי והנפשי [...] כפי שראינו במלחמת העולם השנייה ובמלחמתנו אנו.⁸

מודעות זו באה לידי ביטוי ברטוריקה המגייסת של בן-גוריון ובאופן שבו הכין, עודד וארגן את התגייסות היישוב למלחמה כוללת עם הצבאות הסדירים של מדינות ערב. ארגון היישוב התנהל בשני מישורים: ראשית, ארגון העורף וגיוס כוח האדם והכלכלה, כחלק מההיערכות למלחמה. שנית, התארגנות לקראת סיום השלטון הבריטי והקמת מוסדות המדינה היהודית. בחודש אוקטובר 1947 מונתה ועדת המצב על-ידי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי. היא נועדה לאפשר את הקמת מוסדות המדינה, את המשך החיים התקין ואת הפעלתם הסדירה של השירותים הציבוריים והכלכליים, הן בעת מלחמה והן כמעבר מיישוב למדינה. לשם כך פעלו במסגרת ועדת המצב מספר ועדות משנה, שטיפלו בנושאי ממשל כגון הסדרת מנגנון המדינה, בתחומי כלכלה (אספקת מזון, דלק ומטבע), ובהיבטים הנוגעים לתפקוד השירותים הציבוריים (מערכות החינוך, הבריאות, התחבורה והתקשורת).⁹ בחסות ועדת המצב נוסד הגוף המרכזי שטיפל בנושא גיוס כוח האדם והכלכלה לטובת המאמץ המלחמתי – 'מרכז המפקד לשרות העם'. ארגון ההתגייסות במלחמת העצמאות ויצירת מנגנון הגיוס התבססו, בין

6 סוגית ניהולו של בן-גוריון את המאמץ המלחמתי נדונה בהרחבה במחקר ההיסטורי. ראו למשל: אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית, תל-אביב 1985; יואב גלבר, למה פרקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים 1986.

7 על תפישת המלחמה בהגותו של בן-גוריון, ראו: זכי שלום, 'מלחמה, צבא ומוסר לחימה בהגותו של דוד בן-גוריון 1948-1956', בתוך: מוטי גולני (עורך), מדיניות מלחמה, מדיניות שלום: סוגיות בתולדות הביטחון של היישוב היהודי ומדינת ישראל, [חש"ד] 1999, עמ' 37-15.

8 דוד בן-גוריון, מתוך נאום בכנסת, 2.2.1951, 'חוק ההתגוננות האזרחית', יחוד ויעוד: דברים על בטחון ישראל, ירושלים 1971, עמ' 144-152.

9 דו"ח על פעילות ועדת המצב, 22.2.1948, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג/110/14.

השאר, על הניסיון שרכש היישוב במלחמת העולם השנייה. במהלכה, התארגנה החברה היישובית במסגרות של ארגוני 'המשמר האזרחי' ו'משמר העם', שפעלו בעיקר בתל-אביב ובחיפה, באישורו של הממשל הבריטי ובחסות השלטון המקומי. בהתארגנות זו ביטא העורף היהודי, ובמיוחד המעמד הבינוני העירוני בתל-אביב, תפישה אזרחית של שמירה על חייו ורכושו, ואת חלקו במאבק הלאומי. לאחר הצטרפות איטליה למלחמה בקיץ 1940, היו חיפה ותל-אביב יעד להתקפות אוויריות אחדות. הקטלנית בהן הייתה ההתקפה האווירית האיטלקית על תל-אביב ב-9 בספטמבר 1940, שבה נהרגו 125 איש. לקחי ארגוני ההגנה אזרחית מפני התקפות אוויריות, יחד עם ההתנדבות לצבא הבריטי והתאמת הכלכלה והמשק היהודי לצורכי המאמץ המלחמתי של 'בנות הברית', עתידים לתרום להתארגנות היישוב ולהתגייסותו במלחמת העצמאות.¹⁰

מראשית נובמבר 1947 הופקד 'מרכז המפקד לשרות העם' על גיוס כוח האדם למלחמה.¹¹ בחודשי המלחמה הראשונים התנהל רישום כוח האדם וההתייצבות בצורה סלקטיבית ובצל התחושה כי מדובר במאורעות ולא במלחמה. ככל שהחריפה המלחמה, גבר קצב הגיוס לשרות מלא. גיוס כוח האדם החל בדצמבר 1947, בהטלת חובת התייצבות על גילאי 17-25. לאחר פרסום צווי ההתייצבות, שמשמעותם התייצבותו של מקבל הצו ורישומו בלשכת הגיוס, פורסמו גם צווי גיוס שחייבו את גיוסו של המתייצב ושליחתו לשרות במסגרות הצבאיות המתגבשות. בתחילת פברואר 1948 הוצא צו גיוס מלא לגברים בגילאי 18-25, ובסוף אותו חודש הוצא צו גיוס מלא לגברים רווקים ונשואים ללא ילדים מגיל 18 עד גיל 35. בסוף אפריל, לאחר החלת צווי הגיוס גם על נשים רווקות ונשואות ללא ילדים בגילאי 18-25, מנה הכוח המגויס כ-25 אלף איש. בחודש מאי הורחב הגיוס גם לאבות לילדים בגילאים 26-35. עם סיום פעילות 'המרכז למפקד לשרות העם' ערב הקמת מדינת ישראל, הגיע מספר המגויסים לכ-36,500 איש.¹²

10 על היכולות הארגוניות והניסיון הצבאי שנרכשו על-ידי מתנדבי היישוב לשרות הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה והשפעתם על הקמת מנגנון הגיוס לצה"ל במלחמת העצמאות, ראו: יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר: תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל, ירושלים 1986, עמ' 131-165.

11 על 'פעילות מרכז המפקד לשרות העם', ראו: פנחס גוברין, צו קריאה תש"ח: התגייסות היישוב למערכה, תל-אביב 1976 (להלן: גוברין, צו קריאה).

12 נתוני ענף היסטוריה בצה"ל, מתוך: 'מחקר בנושא גיוס כוח אדם במלחמת העצמאות', ללא ציון שמות החוקרים ותאריך, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 1046/70/159. מספר מחקרים דנו בנושא גיוס כוח האדם במלחמת העצמאות. ראו למשל: זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא ומשרד הבטחון בהנהגתו של דוד בן-גוריון, תל-אביב 1994 (להלן: אוסטפלד, צבא נולד), עמ' 52-66; יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, עמ' 131-165; מאיר פעיל, מן ה'הגנה' לצבא הגנה, תל-אביב 1979, עמ' 97-100.

'מרכז המפקד לשרות העם' הורכב מנציגי תנועות פוליטיות ששיקפו את מבנהו הפוליטי של היישוב, וכן מנציגי ארגונים ציבוריים ומקצועיים, כגון התאחדות בעלי התעשייה, הסתדרות העובדים הכללית, ארגוני נשים וארגון החיילים המשוחררים.¹³ הרכבו של 'מרכז המפקד לשרות העם' כמו גם ארגון תהליך ההתגייסות משקף את מבנהו החברתי, הפוליטי והארגוני המיוחד של היישוב. כחברה וולונטרית, כלל היישוב ארגונים שונים, שחשיבותם רבה בהענקת תחושת שייכות וזהות לאומית של חברה אזרחית ולאומית מתגבשת. בראשית המלחמה הייתה זו חברה וולונטרית ולא מדינה ריבונית, בעלת יכולת הפעלה של אמצעי אכיפה חוקיים לגיוס. לאור זאת, נכון להשתמש במושג 'התגייסות' ולא 'גיוס' לגבי מלחמת העצמאות, לפחות בשלב המלחמה הבלתי סדירה עד מאי 1948. כלומר, באותו פרק זמן ציינה התגייסות כוח האדם והכלכלה התנדבות ונכונות המבוססים על שכנוע עצמי ורצון, יותר מאשר שימוש באמצעי כפייה ומשמעת.¹⁴

במקביל לגיוס כוח האדם התנהלה גם התגייסות כלכלית לטובת המאמץ המלחמתי. עיכוב של כמעט כחודש בתחילת ההתגייסות נגרם כתוצאה מעימות פוליטי, שהתנהל סביב שאלת הייצוג הפוליטי של האיחוד האזרחי בוועד הביטחון. רק ב-25 בנובמבר 1947, בישיבה מורחבת של מליאת הוועד הלאומי, בהשתתפות הרבנים הראשיים, צירי אסיפת הנבחרים, נציגי הרשויות המקומיות ונציגי האיגודים הכלכליים והמקצועיים, פתחה מגבית ההתגייסות במסע ציבורי לאיסוף חצי מיליון לא"י למימון המלחמה הצפויה.¹⁵ שלב נוסף בארגון ההתגייסות הכלכלית חל בעת כינוס הוועד הפועל הציוני בראשית אפריל 1948, שבמהלכו הוכרז על משטר כלכלי לימי מלחמה. בהחלטות הכינוס נאמר:

הוועד הפועל מכריז קבל עם, כי בשעה זו שבני היישוב מוסרים את נפשם להבטחת העצמאות העברית ועומדים כחומה בצורה בהגנתם על עמדות העם בארצו – אין לסבול כל דחיה וכל צמצום בגיוס כל היכולת החמרית של העם היהודי בארץ ובתפוצות. גיוס מלא ומהיר של כל האמצעים החמריים והכספיים להתגוננות העם ולבטחוננו – צו חיים הוא ליישוב ולעם ישראל כולו.¹⁶

13 פרוטוקול ישיבת מרכז המפקד לשרותי צבור, 5.11.1947, אצ"מ, S25/7714.

14 השימוש במונח התגייסות מצוין גם בקובץ התעודות בעריכת מאיר אביזוהר ואבי בראלי, עכשיו או לעולם לא: דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, בית ברל 1989 (להלן: אביזוהר ובראלי, עכשיו או לעולם לא), עמ' 176.

15 ישיבת מליאת הוועד הלאומי, 25.11.1947, אצ"מ, J1/7241. על מימון הוצאות המלחמה, ראו: יצחק גרינברג, 'מימון מלחמת העצמאות', הציונות, כרך יג (תשמ"ח), עמ' 23.

16 החלטות הוועד הפועל הציוני, 6-12.4.1948, אצ"מ, S25/1808.

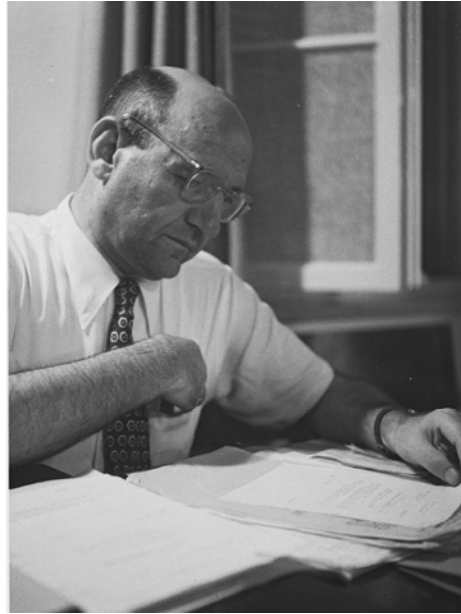
ארגון ההתגייסות הכלכלית היה חלק מהיערכותו של היישוב למלחמה טוטלית.¹⁷ ההבנה כי במלחמה נדרשת התגייסות הכלכלה והתאמתה למאמץ המלחמתי בוטאה בפעילותו ובדבריו של אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית ומי שהופקד על ההתגייסות הכלכלית. במועצת מפא"י שנערכה ב-6 בפברואר 1948, קישר קפלן בין הטוטליות של המלחמה לבין הצורך בגיוס הכלכלה:

הישוב נמצא במלחמה ההולכת וגוברת ומקבלת צורה של מלחמה טוטלית. וכאשר אני משתמש במושג זה של מלחמה טוטלית, הרי יש לזה כמה וכמה פירושים. הפירוש האחד: שאין בתוכנו אף אחד, בין אם הוא גר בתל-אביב, זו אשר אנחנו – תושבי חוץ, תושבי ירושלים ונקודות אחרות – מעריכים כעורף עמוק, בה בשעה שאנחנו נמצאים בחזיתות [...] שיוכל להשתמש מלהשתתף במלחמה זו, מלשאת בכל סכנותיה. יש לזה פירוש שני והוא: שהמלחמה הזאת מקיפה את כל שטחי חיינו, ובין אם זה נוגע לאספקה, בין אם זה נוגע להובלה ובין אם זה נוגע לייצור – השפעת המלחמה תלך ותגדל.¹⁸

קפלן חיבר בין מאפייני המלחמה הטוטלית, הכוללים פגיעה באוכלוסייה האזרחית שמשמעה טשטוש ההבחנה בין חזית לעורף, לבין הצורך בהתגייסות למאמץ המלחמתי. הכרתו כי העימות הבין-קהילתי מתפתח לכדי מלחמה טוטלית חייבה את הגברת ההתגייסות הכלכלית. ואולם, למרות המשקל שנתנה הנהגת היישוב לנושא הכלכלי הרי שיכולת ההתגייסות הכלכלית הייתה באותה עת מוגבלת. בהיעדר סמכויות הנתונות בידי מדינה ריבונית, בעיקר בתחום ניהול מדיניות כלכלית עצמאית, הסדרת הסכמי יבוא מזון ואמצעים חיוניים, ואכיפת חוקי כלכלה על האוכלוסייה האזרחית, פעל קפלן בשלב ראשון לעידוד ההתגייסות הכלכלית ולארגונה. פעילות זו שילבה בין השתתפות הציבור בגיוס כספים הנחוצים למימון המלחמה לבין התאמת כלכלת היישוב לצורכי המאמץ המלחמתי. בד בבד היא עסקה בהעברת הטיפול בנושאים כלכליים ובשירותים חיוניים מידי הממשל הבריטי לאחריות הנהגת היישוב. בשלב המלחמה הבלתי סדירה הייתה אפוא ההתגייסות הכלכלית, בדומה לגיוס כוח האדם, מבוססת בראש ובראשונה על התגייסות אישית והתנדבותית. לכן התעורר הצורך

17 ב-22 בינואר 1948 הדגיש בן-גוריון את חשיבות ההתגייסות הכלכלית ובפרט את הצורך בהקמתה של מפקדה כלכלית 'שתדאג לצרכי המשק, לאספקה, לא רק ללוחם אלא לכל היישוב, לחומרי גלם, שיווק, תעסוקה, מניעת ספסרות וכו', מניעת האמרת מחירים, הגברת הייצור בחקלאות, בחרושת, הרחבת יכולתנו בקליטת עולים'. דוד בן-גוריון, יומן המלחמה תש"ה-תש"ט, תל-אביב 1982 (להלן: בן-גוריון, יומן המלחמה), עמ' 172.

18 פרוטוקול מועצת מפא"י, 6.2.1948, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 2-022-1948-70.

שר האוצר, אליעזר קפלן, במשרדו בתל-אביב, 16.7.1948
[בארכיון לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: הנס פיין]

בעידוד השתתפותה של האוכלוסייה האזרחית במאמץ המלחמתי, שהתעצם במקביל למהלכי המלחמה. ההנחה כי התגייסות הכלכלה והחברה חיוניים להצלחת המאמץ המלחמתי יצרה זיקה בין העורף לבין החזית. היא שיקפה את משמעותה של מלחמת העצמאות כמלחמה מודרנית וטוטלית ואת חשיבות התפישה כי זו מלחמתו של העם. עם זאת, הגורם המרכזי, שתרים יותר מכל לטשטוש ההבחנה בין העורף לחזית ואשר המחיש את השתתפות החברה במלחמה, היה הפגיעה הנרחבת והמתמשכת באוכלוסייה האזרחית כתוצאה מהקרבות.

ג. בין עורף לחזית

במלחמת העצמאות נפלו 5,682 אנשים, שהיוו כאחוז אחד מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. האומדן הוא כי 1,162 מהחללים היו אזרחים, שהם כעשרים אחוז מההרוגים.¹⁹ חלקם הרב של האזרחים מבין הנופלים, בצירוף תופעת הפליטות היהודית, ממחישים את היחשפות החברה לאובדן ולהרס במלחמה, את קיומו של מאבק לאומי הדורש הקרבה והשתתפות כוללת במאמץ המלחמתי, וכן את מאפייניה

19 עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991 (להלן: סיון, דור תש"ח), עמ' 23-17.

הטוטליים של המלחמה.²⁰ עד מאי 1948 נשאה המלחמה אופי של מלחמה בלתי סדירה, שהתנהלה בין שתי קהילות לאומיות ובין מיליציות חמושות. ההבחנה בין חייל לאזרח התייחסה באותה עת בעיקר לאוכלוסייה שלא הייתה שייכת למסגרת מיליציונית, ובפרט לארגון ה'הגנה', ואשר לא גויסה לשרות צבאי מלא. החל מהקמת מדינת ישראל, המעבר למלחמה בין צבאות סדירים וייסוד צה"ל, התבהרה ההבחנה בין אזרח לחייל. בשלב הראשון במלחמה נפגעו אזרחים בעיקר מירי צלפים ומהפגזות תותחים ומרגמות במסגרת הלחימה בערים המעורבות, בדרכים ועל השליטה ביישובים מבודדים. בשלב המלחמה הסדירה נהרגו גם עשרות אזרחים ומאות נפצעו כתוצאה מהפצצות אוויריות.²¹

עד כניסתה לתוקף של ההפוגה הראשונה ב-11 ביוני, תקפו מטוסי חיל האוויר המצרי כמעט מדי יום את תל-אביב וסביבתה. במרבית המקרים נערכו הפצצות אחדות ביום.²² התקיפות האוויריות כללו בין השאר מרכיבים של לוחמה פסיכולוגית, שנועדה לערער את המורל האזרחי בעורף, כפי שעולה מכרוזים שנמצאו במטוס המצרי הראשון שהופל ב-15 במאי. מערך ההגנה האזרחית פעל אמנם, כולל שימוש בצופרי אזעקה, אולם בציבור שררה בראשית ההפצצות שאננות. זו התבטאה בכך, ש'רבים טיילו להנאתם ברחובות העיר כבר לאחר שניתן אות אזעקה ואפילו בעת טיסת האוירונים בשמי תל-אביב. כן לא שעו לסכנות יושבי הדירות, שלא חלמו אפילו על מקלט והצורך לרדת למקלט בחינת הצלת נפשות'.²³ מבחינה אחרת, שאננות הציבור בשבוע הראשון להפצצות האוויריות הוצגה על-ידי בן-גוריון כעדות ליכולת עמידתו במלחמה. בשיבת מועצת המדינה הזמנית שהתקיימה ב-19 במאי, הזכיר בן-גוריון את התנסותו מימי מלחמת העולם השנייה, וציין: 'הישוב אינו זקוק למחמאות, אך אי אפשר שלא לציין את עמידתו הנהדרת. עלי עבר הבליוץ הנאצי בלונדון והשתוממתי על הגבורה העליונה שגילו אנשי לונדון בימי אימה וזוועה של הרעשה אווירית בלתי פוסקת. אנשי ישובנו

20 בשלב הראשון של המלחמה עזבו כ-12,000 תושבים את קו העימות בין דרום תל-אביב לבין יפו, כ-5000 איש עזבו את ירושלים (נוסף למעבר תושבים בתוך העיר), ובחיפה נטשו כ-6000 יהודים את בתיהם. על תופעת הפליטים היהודים במלחמה, שמספרם הגיע לכ-72 אלף איש, ראו: ארנון גולן, שינוי מרחבי-תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, שדה בוקר 2001.

21 ראו למשל: 'חללי העיר תל-אביב, חיילים ואזרחים', ידיעות עירית תל-אביב, 4-3 (תש"ט 1949), עמ' 63-64. בין ה-15 במאי 1948 ל-12 ביוני נהרגו בתל-אביב כתוצאה מההפצצות האוויריות 106 אזרחים. במהלך קרבות עשרת הימים, שפרצו ב-9 ביולי, נהרגו עוד 36 אזרחים כתוצאה מההפצצות האוויריות. 'בית החולים העירוני בתל-אביב וחלקו במלחמת השחרור', ידיעות עירית תל-אביב, 2-1 (ספטמבר 1950), עמ' 15-16.

22 יומן מלחמה אג"ם/מבצעים, סקירה על התקפות אוויריות מ-15 במאי עד 21 ביולי 1948, א"צ, 721/72/1384.

23 ש' סמאט, 'חולשות וסכנות בהתגוננות מהרעשות אוויר של תל-אביב', הארץ, 31.5.1948.

אינם נופלים מאנשי לונדון.²⁴ חששו של בן-גוריון מפני התקיפות האווירות העלולות להוביל לפגיעה מורלית בעורף ולערעור יכולת העמידה של האוכלוסייה והשתתפותה במאמץ המלחמתי, יצר את המשוואה בין לונדון לתל-אביב ובין ה'בליץ' הגרמני לתקיפות המצריות. לתחושת הדאגה מפני השלכות הפגיעה הצבאית בעורף תרמה העובדה שהתקיפות האווירות המצריות התנהלו באותה עת כמעט ללא הפרעה. ברשות חיל האוויר הישראלי לא היו כלל מטוסי קרב. רק עם הגעת מטוסי הקרב הראשונים מצ'כוסלובקיה והפעלתם הראשונה ב-29 במאי, ולאחר הפלת שני מטוסים מצריים מעל שמי תל-אביב ב-3 ביוני, הסתמן שינוי במאזן הכוחות האווירי. אמנם ההפצצות האוויריות המצריות נמשכו גם במהלך 'קרבות עשרת הימים' וביתר שלבי המלחמה, אך הן בוצעו בתדירות נמוכה וביעילות פחותה בהרבה מאשר בתקופת הפלישה. ההפצצות האוויריות המצריות, כמו גם ניסיון תקיפה של הצי הימי המצרי בתחילת חודש יוני, המחישו בשלב המלחמה הסדירה את הרעיון לפיו פגיעה בעורף האזרחי הנה פגיעה במאמץ המלחמתי הישראלי. בה-בעת הובלטה באמצעותה התפישה, כי אזור תל-אביב מייצג את קיומו של עורף ישראלי.

הפינוי הבריטי של הארץ החל באזור תל-אביב בדצמבר 1947. יתר על כן, בתל-אביב ובסביבתה נוצר כבר בשלב מוקדם יחסית של המלחמה מרחב טריטוריאלי יהודי, שבו רוכזו ונוהל תהליך ההתגייסות. ההתקפות הצבאיות בשלב המלחמה הבלתי סדירה, שכללו בין השאר תקריות ירי והפגזות מרגמות לאורך קו התפר בין תל-אביב לבין יפו, הקנו למושג עורף משמעות כפולה, של עורף וחזית כאחד. אולם מצבה של תל-אביב היה שונה ממצבן של ערים מעורבות, כגון ירושלים הנתונה במצור, ויישובי הספר.²⁵ עם התרחקות החזית בשלבים המאוחרים של המלחמה, במיוחד החל מתקופת מבצעי ההכרעה בחודשים אוקטובר 1948 ועד מארס 1949, ולמרות ההתקפות האוויריות, כבר הסתמן הבדל ברור בין יישובי הספר הקרובים לחזית לבין אזור תל-אביב.

התפישה שתל-אביב מייצגת את העורף במלחמה הומחשה בהתבטאויות הנהגת היישוב. למשל, ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, התלונן בישיבת מועצת העירייה שדנה בתקציבה במארס 1948: 'קטנות הויכוחים הערב אינה מתאימה כלל וכלל למצב הנוכחי. אתם עצמכם מקטינים את ערכה של עירכם, שהיא עיר העורף היחידה'.²⁶ גם

24 פרוטוקול מועצת המדינה הזמנית, 19.5.1948, פרוטוקול הדיונים (מועצת המדינה הזמנית), כרך א, תל-אביב תש"ח-תש"ט.

25 על מצבה של האוכלוסייה האזרחית בירושלים, ראו: יצחק לוי, תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, [חמ"ד] 1986, עמ' 379-387.

26 ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 31.1.1948, ארכיון עיריית תל-אביב, 10/24.

אליעזר קפלן התייחס בכינוס הוועד הפועל הציוני ב-6 באפריל, למצבה של תל-אביב לעומת יישובי הספר וירושלים:

טוב שאתם בתל-אביב, אך יש בזאת חסרון גדול, אין לכם התמונה הנכונה של ארץ ישראל. בן-גוריון אמר לכם שאין בארץ ישראל חזית ועורף, כי כולה רק חזית, אבל מבחינה פסיכולוגית אולי תל-אביב הנה ההינטרלאנד, ונראה שזה לא כל כך רע, נמשכים החיים, החנויות מלאות, התיאטרונים מלאים, בתי הספר לומדים, איפה הסכנה הגדולה.²⁷

קפלן חתר לרתום את חברי הוועד הפועל הציוני לקבלת החלטה בדבר גיוס כספים למימון המלחמה. הערתו ביחס לדברי בן-גוריון, אכן ייצגה את עמדתו של האחרון, שחזר והדגיש בנסיבות שונות את היותה של 'כל הארץ חזית' כחלק מעידוד ההתגייסות למאמץ המלחמתי.

בתקופה שבה האוכלוסייה האזרחית הייתה נתונה להתקפות צבאיות, קרא בן-גוריון בדיונים פנימיים במפלגתו ובמוסדות הלאומיים וכן בנאומים פומביים, להתגייסות כללית לטובת המאמץ המלחמתי. בעידוד ההתגייסות, הוא עשה שימוש רב בתיאור העורף כחזית ובהעברת המסרים, כי 'אנו נתונים במלחמה שאין בה הבדל בין החזית והעורף, בין החזית והמשק'. מכאן נבעה המסקנה: 'הכל יש לשעבד לצורך העליון של המלחמה'.²⁸ בן-גוריון האמין כי להשגת הניצחון במלחמה נדרשים מאמץ כולל ומתח מתמיד, ושחיוש הסכנה היא גורם מדרבן בגיוס היישוב למערכה. ב-23 ביולי עמד בן-גוריון על הקשר בין תחושת הסכנה והתפתחות המלחמה לבין תהליך ההתגייסות:

ואין עם עושה מאמץ כזה – כל זמן שאינו מרגיש בסכנה ואינו רואה כל היקפה וחומרתה. וזה היה אולי הדבר הקשה ביותר בכל התכונותנו [...] היכולת הגנוזה בתוך היישוב נתגייסה בהדרגה – עם התבלטותה המודרית של הסכנה בתוך הארץ ומחוצה לה.²⁹

מאפייני המלחמה טרם הובררו בתחילת 1948. בראשיתה, הזכירה המלחמה יותר את תקופת 'המרד הערבי' מאשר מלחמה טוטלית.³⁰ תיאור הפגיעה באוכלוסייה

27 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 6.4.1948, אצ"מ, S25/1808.

28 פרוטוקול ישיבה משותפת של מזכירות מפא"י, מזכירות האיחוד והסיעה בוועד הפועל, 4.4.1948, אמ"ע, 2-24-1948-20. ראו גם: אביזהר ובראלי, עכשיו או לעולם לא, עמ' 395. דברי בן-גוריון נאמרו ערב כינוס הוועד הפועל הציוני, בהקשר של הצורך בהקמת ממשלה שתאפשר את ניהול ענייני הביטחון, אך הם משקפים את גישתו באותה שעה.

29 דוד בן-גוריון, בהילחם ישראל, תל-אביב 1975, עמ' 195.

30 יגאל עלים, ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח, תל-אביב 1979, עמ' 267.

האזרחית וטשטוש ההבחנה בין העורף לחזית המחישו את תחושת הסכנה. בכך, הם הפכו לאמצעי מגייס ומגבש במלחמה שהוצגה כמאבק צודק ומוסרי, אשר יוכרע על-ידי הצד שישכיל לגייס את כוחותיו במידה המקסימלית.³¹ מכאן המסרים החוזרים ונשנים בנאומיו של בן-גוריון: 'החזית אינה "שם" ואף איננה "פה" – אלא בתוך תוכו של כל אחד מאתנו; שלא משק זה או נקודה זו עומדים בחזית, אלא כל איש ואשה, כל נער וזקן, ילד ותינוק, ואנו נתבעים למאמץ עליון הכולל כל אחד מאתנו, ומכל אחד נתבע המקסימום'.³²

בן-גוריון מוחה זיעה לפני ההכרזה על הקמת המדינה, 14.5.1948
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: פרנק שרשל]

המאמץ המלחמתי כלל ניסיון לעצב הכרה ותחושה של נשיאה בנטל המשותפת לכל חלקי היישוב, כחלק מיצירת סולידריות ולכידות חברתית. אי-סדר, תסיסה ומתחים חברתיים היו עלולים לפגוע במאמץ המלחמתי. מכאן, שיכולת האוכלוסייה האזרחית להמשיך לקיים את מוסדותיה ואת אורח חייה האזרחי הייתה הכרחית לתמיכה במלחמה. ואמנם, החברה היישובית השכילה לשמור על מוסדותיה החברתיים והארגוניים ולמנוע התפוררות חברתית.³³ האוכלוסייה האזרחית נקראה ונדרשה לשאת

31 מדברי דוד בן-גוריון, פרוטוקול מועצת מפא"י, 6.2.1948, אמ"ע, 2-022-1948-70.

32 פרוטוקול מרכז מפא"י, 16.1.1948, עכשיו או לעולם לא, עמ' 307-305.

33 על כך כתב עמנואל סיון: 'חוסנה של החברה האזרחית היהודית ותפקודה התקין, שבאו לידי ביטוי, בין השאר, גם ביכולתה לספוג את האבדות, היו, כנראה, מסודות ההצלחה של תש"ח [...] רבים מחיילי תש"ח קבלו ובצדק, במכתביהם וביומניהם על כך, שבבואם מן החזית לעורף הם פוגשים בעולם שונה, נורמלי. נורמליות זו, לא היתה נעדרת כמובן סממנים שליליים, שגם עליהם מעידים

בעול הכלכלי, הנפשי והפיסי שחייב המאמץ המלחמתי הממושך. הנהגת היישוב נתבעה לטפל במכלול התחומים הנוגעים לחיי אזרחים במלחמה, כמו אספקת מוצרי מזון בסיסיים, מתן שירותים חיוניים והמשך פעילותם התקיין של מוסדות החברה. הטיפול בשאלות אלו ואחרות חייב להסדיר את היחס בין שלטון מרכזי מתהווה לבין שלטון מקומי וכן הקמת מוסדות ממשל תקינים לנוכח סיום שלטון המנדט.³⁴ כאשר הועלו השגות שערערו על חלוקת הנטל המלחמתי וההשתתפות במאמץ המלחמתי, דאג בן-גוריון להבליט כי מדובר במאבק של כל העם, שאינו מבחין בין עורף לחזית. למשל, בפברואר 1948 עמד שמואל דיין, מוותיקי מפא"י, על ההבדל בין מרכז לפריפריה ובין מצב העיר למצב הכפר:

גם בתל-אביב, בשכונות, לא רק הפועלים, כי אם העם כולו משתתף בקרבנות. אני יודע זאת, ואני יודע להעריך זאת. החזית היום היא כאן. יחד עם זה, בתוככי תל-אביב זו – בתי קפה מלאים, אוטומובילים מקושטים מרובים ללא ספור. יש הבדל משווע בין בית אשל או שרונה או [...] נקודה המונה רק 40 חברים אשר 30 מהם יוצאים לשמירה לילה לילה, ובין רחוב אלנבי.³⁵

על השגות מסוג זה, שנגעו לאופן חלוקת נטל המאמץ המלחמתי, השיב בן-גוריון תוך עמידה על חשיבות הלכידות והסולידריות החברתית בעת מלחמה:

עלינו להבטיח עזרה הדדית בין כל חלקי היישוב ואישיו – בין הכפר ובין העיר, בין היישובים הגדולים והמבוססים ובין הקטנים והמבודדים, בין החוגים בעלי היכולת ובין מחוסרי האמצעים, למען שנחלק באופן שווה והוגן את עול המאמץ, את הסבל והקורבנות הצפויים לכולנו עד עבור זעם. היישוב, וכל היישוב צריך עכשיו להפך למחנה מגויס אחד ולמשפחה מלוכדת, אחידה.³⁶

במלחמה טוטלית, כפי שניתן ללמוד מניסיון מלחמות העולם הראשונה והשנייה, נודעת חשיבות לתודעה לאומית. הרעיון הלאומי העומד בבסיס ניהולה של המלחמה והצגת

המכתבים והיומנים – השתמטות, שוק שחור וכדומה. בה בעת היה לנורמליות היבט חיובי: היא היתה עדות לחוסן של המסגרות הוולונטריות ביסודן, שמהן יצאו המגויסים ואליהן היו אמורים לשוב'. סיון, דור תש"ח, עמ' 53.

34 זאב שרף, מזכיר ועדת המצב ומזכיר הממשלה הראשון, תיאר את הכנות היישוב להקמת מוסדות המדינה, בספרו שלושה ימים, תל-אביב 1959, עמ' 109-124.

35 פרוטוקול מועצת מפא"י, 7.2.1948, אמ"ע, 70-1948-022-2. ראו גם: אביזוהר ובראלי, עכשיו או לעולם לא, עמ' 420.

36 פרוטוקול מועצת מפא"י, 6.2.1948, אמ"ע, 70-1948-022-2. ראו גם: אביזוהר ובראלי, עכשיו או לעולם לא, עמ' 307.

המאבק כמלחמתו של העם אֶפְשָׁרו, במיוחד במדינות דמוקרטיות, את גיוס משאבי האומה ואת השתתפות החברה במאמץ המלחמתי.³⁷ במלחמת העצמאות הקפידה הנהגת היישוב בראשותו של בן-גוריון להדגיש בנאומים פומביים ובדיונים פנימיים כי המאבק, שמחייב את גיוס כל המשאבים, הוא להשגת עצמאות לאומית. היה זה מסר חוזר ונשנה, שכלל לא רק קריאה למימושה של סולידריות חברתית אלא גם לסולידריות לאומית ויהודית. התגייסות יהדות התפוצות לטובת המאמץ המלחמתי של היישוב נתפשה כביטוי לסולידריות לאומית יהודית, שחשיבותה רבה לניהול המלחמה.³⁸ יתרה מזאת, גיוס העם היהודי בתפוצות תואר על-ידי בן-גוריון וקפלן כגורם שעשוי להשפיע לא רק על גורלו של היישוב היהודי בארץ-ישראל אלא גם כגורם שעשוי לקבוע את עתידו של העם היהודי. ההשתתפות במימון המלחמה והסיוע בפעילות הרכש, לצד הצטרפות כ-4,500 מתנדבים מחוץ-לארץ (מח"ל) לשרות בצה"ל, המחישו את השתתפות יהדות התפוצות בתהליך ההתגייסות ואת זיקתה וסיועה ליישוב היהודים בארץ-ישראל. בכך ניתן פירוש מקיף וכולל למשמעות המושג 'עורף' במלחמה.

תהליך ההתגייסות, שכרך יחד את העורף עם החזית, היה יזמה מ'למעלה'. אולם הוא לא היה מתאפשר ללא תמיכה ויזמה מ'למטה' ברמת הפרט והקהילה, וללא שיתוף הפעולה של השלטון המקומי וארגוני החברה האזרחית כגורמים מתווכים. התאחדות בעלי התעשייה, ארגוני חיילים משוחררים, ארגוני נוער וארגוני נשים הקלו על הנעת תהליך ההתגייסות. הם השתתפו בערים הגדולות בפעילות שירותי החירום, שתפקידם היה ארגון העורף וטיפול בחיי התושבים. בירושלים ובחיפה חודשה פעילותו של 'משמר העם' ואילו בתל-אביב הוקם מחדש 'המשמר האזרחי'.³⁹ הארגונים הללו פעלו בחסות השלטון המקומי במגוון תפקידים בעורף: הגנה אזרחית מפני התקפות אוויר, שמירה על הסדר, סיוע לפליטים ולנפגעים, הפגנת סולידריות עם הלוחמים בחזית, השתתפות במגביות כספיות למימון המלחמה, פיקוח על מחירי מזון וסיוע בגיוס כוח האדם. בפעילות זו השתלבה הסתדרות העובדים הכללית וגופים כגון 'סולל בונה' והקואופרטיבים לתחבורה, שהשתתפו בין היתר בעבודות ביצורים, תעבורה ואספקה.⁴⁰ ההיערכויות בעורף הבליתו את תופעת ההתנדבות, במיוחד בקרב קבוצות חברתיות, כגון נשים וגברים מבוגרים, שלכאורה הודרו מן המאמץ המלחמתי, ובמסגרת ארגוני העורף יכלו לתרום את חלקם למאבק הלאומי.

הפעילות המשולבת, שראשיתה בהכרזה על משטר הביטחון וההתגייסות באוקטובר 1947, להכנת תשתית למוסדות המדינה יחד עם ניהול המאמץ המלחמתי, הגיעה לשלב

37 על ההתגייסות במלחמת העולם הראשונה במדינות אירופה ראו לעיל הערה 1.

38 פרוטוקול ישיבת ועד הבטחון, 10.2.1948, אצ"מ, S25/9346.

39 קובץ חיל משמר העם בירושלים, ירושלים 1964.

40 ראו: בן-גוריון, יומן המלחמה, 12.1.1948, עמ' 139.

מכריע באפריל 1948. בתחילת החודש אישר הוועד הפועל הציוני את הקמת 'מועצת העם' ו'מנהלת העם', כחלק מצעדי הריכוזיות השלטונית אותם דרש בן-גוריון לצורך ניהול המלחמה ובמסגרת ההכנות לקראת המעבר משלטון המנדט למשטר המדינה היהודית. באותה עת הסתמנה תמורה במדיניות ההתגייסות הכלכלית ובגיוס כוח האדם. ההתקדמות לעבר שלב ההכרעה במאבק הבין-קהילתי, ההתכוננות הצבאית לקראת סיום המנדט והמלחמה הצפויה מול צבאות ערביים סדירים חייבו שינוי במדיניות גיוס כוח האדם והרחבתו לכדי גיוס רחב וכולל, וכן את התאמת המשק לצורכי המלחמה ההולכים וגדלים.

שיעור ההתייצבות עמד על כ-105,000 גברים ונשים במחצית אפריל. מהם גויסו לשרות מלא כ-21 אלף איש, ואילו מספרם של המשתמטים מהתייצבות היה כ-19 אלף איש. מכאן, שבנוסף לשחרורם של אלפים מסיבות אישיות, משקיות ובריאותיות, כ-20% מהגברים שנקראו לשרות השתמטו וכלל לא התייצבו בלשכות הגיוס. מספר המשתמטים, שהיה דומה כמעט למספר המגויסים, חייב להגביר את צעדי האכיפה והביקורת בארגון גיוס כוח האדם.⁴¹ יתרה מזו, לנוכח התפתחות מהלכי המלחמה, מטרת 'מרכז המפקד לשרות העם' הייתה להגיע למספר של 28 אלף מגויסים בשרות מלא עד סוף חודש אפריל ולאחר מכן להגיע לגיוס של 50 אלף איש בשרות מלא. לשם כך הוגברו צעדי האכיפה והמאמצים לאיתור המשתמטים מגיוס, שאף הם שיקפו את המסגרת הוולונטרית שבה היה מאורגן היישוב ואת נכונותו של הציבור להשתתף בתהליך ההתגייסות. מטרתם העיקרית הייתה יצירת אווירה ציבורית עוינת כלפי המשתמטים ולמעשה הרחקתם ממסגרות החברה והקהילה: נאסר על קבלה לעבודה של חייבי גיוס, פוטרו עובדים שלא התייצבו, הוטלו קנסות על מעסיקי משתמטים, הוקם בית דין עליון לשפיטת משתמטים, פורסמו צווים שהגבילו את היציאה לחוץ-לארץ, ופורסם צו שחייב את שובם לארץ של גברים רווקים ונשואים ללא ילדים בגילאי 18-35.⁴²

41 פרוטוקול ישיבות ועד הבטחון, 13.4.1948, 18.4.1948, אצ"מ, S25/9348. וכן נתוני ענף היסטוריה בצה"ל, א"צ, 1046/70/159.

42 גוברין, צו קריאה, עמ' 51-82.

גיוס כוח-אדם בירושלים, 15.10.1948
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

באפריל 1948 הסתמן אם כן פער בין מטרות תהליך ההתגייסות לבין נתוני הגיוס. למרות המסרים החוזרים והנשנים, וכן קריאות הנהגת היישוב כי המלחמה הגוברת מחייבת את התגייסות היישוב, תקני הגיוס הרצויים לא מולאו ואלפי אנשים כלל לא התייצבו. בישיבת הוועד הפועל הציוני שנערכה ב-6 באפריל, הביע בן-גוריון ספק אם היישוב והעם היהודי נכונים לסגל את אורח חייהם למאמץ העליון שמצריכה המלחמה, ואם אכן הוטמעה בציבור ההכרה שהכרח להשקיע את מרב המשאבים החומריים והרוחניים לטובת המאמץ המלחמתי. להדגשת חומרת המצב, הוא שב ותיאר את העורף כחזית:

מלכתחילה זו היתה מלחמה נגד כל יהודי בארץ, גדול וקטן, זקן ואשה, ילד וטף. וגם מפני שפה לא רק להלכה (כי להלכה – זה קיים אולי בכל הארצות) אלא פשוטו כמשמעו אין אבחנה בין חזית ועורף. כל יהודי יושב בחזית, אין כלל עורף. הפגזים של המרגמות ביפו נופלים בחוצות תל-אביב. כל יישוב שלנו הוא בחזית. כל יהודי נמצא בחזית, כל תינוק נמצא בחזית, ואין תינוק יהודי אחד בטוח בחייו, גם כשהוא שוכב עם אמו יחד במטה.⁴³

43 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 6.4.1948, אצ"מ, S25/1808. נאומו של בן-גוריון מופיע בגרסה מעט שונה בספרו בהילחם ישראל, עמ' 84-83.

על-אף ניסיונו של בן-גוריון להחדיר לתודעת הציבור שהסכנה הצבאית מחייבת התגייסות והתנדבות כוללת, תבעו צורכי כוח האדם לשנות את דרכי ההתגייסות ומאפייניה. עתה הייתה המטרה המרכזית ארגון הגיוס לשרות צבאי מלא והגדלת היחידות הלוחמות. לשם כך לא היה די בנכונות חלק מהציבור להתנדב. בן-גוריון המשיך לקרוא להתגייסות היישוב ולפעול ליצירת מנהיגות ריכוזית בראשותו, שאמורה הייתה לאפשר את הנהגת ענייני הביטחון במסגרת 'מנהלת העם'. בה-בשעה, גברה אצלו ההכרה כי צריך לחול שינוי בתהליך ההתגייסות, שבו 'לא נסתפק מעכשיו במתנדבים, אלא נגייס גיוס של חובה מאכסימום אנשים'.⁴⁴ במאי 1948, עם תחילת המלחמה הסדירה, התארגנות מוסדות המדינה הריבונית והקמת צה"ל, נמצא בעיצומו תהליך המעבר מהתנדבות למשמעת, מהתגייסות אישית ללאומית.

ד. מהתגייסות אישית להתגייסות לאומית

הרטוריקה המגייסת והמאחדת חיברה בין העורף לבין החזית וחזקה את הרעיון הלאומי, שעמד במוקד ניהול המלחמה. למרות זאת, במהלך המעבר ממלחמה בין-קהילתית למלחמה סדירה ומיישוב למדינה, וככל שהמלחמה התמשכה, הלך והתחדד ההבדל בין העורף לחזית. ההתגייסות המוגברת הרחיבה את השתתפות האוכלוסייה האזרחית במלחמה. מאידך גיסא, האיום הצבאי על העורף נחלש בהתמדה. ההבדלים בין אזור תל-אביב כמרכז לבין יישובי הספר כפריפריה, בין החייל בחזית לבין האזרח בעורף, הורגשו בשינוי שחל בתהליך ההתגייסות. בשלב הראשון של המלחמה, בהיעדר שלטון ריבוני וחוקי בעל יכולת אכיפה, ניכר בו המתח בין התארגנות ברמה הלאומית לבין התגייסות אישית, מקומית והתנדבותית. בשלב השני של המלחמה, עם התמשכות הלחימה, גברה בו מגמת הריכוזיות והתחזקה שליטת המדינה ומוסדותיה.

בעיצומו של המאבק הצבאי לבלימת הפלישה הערבית ובצל ההפצצות האוויריות, הכריזה מועצת המדינה הזמנית על מצב חירום ב-19 במאי. ההכרזה אושרה לאחר שבן-גוריון נימק את הצורך בהטלת מצב חירום, בין היתר, בכך ש'כל נקודה ישובית היא אצלנו חזית. גם תושבי תל-אביב יודעים עכשיו שהם בחזית, ובחזית פועלים אחרת מאשר במקום מבטחים'.⁴⁵ מצב החירום אִפְּשֶׁר שימוש בחוקים ובתקנות לשעת חירום, שהתבססו בחלקם על החקיקה המנדטורית ועל התקדים הבריטי מתקופת 'המרד הערבי' ומלחמת העולם השנייה. לממשלה ניתנו סמכויות לשימוש בתקנות לשעת חירום למשך שלושה חודשים בלבד או עד להכרזה על סיומו של מצב החירום, בתחומים כגון פיקוח על מוצרי מזון, מניעת הפקעת מחירים, אספקת שירותים חיוניים וגיוס כוח אדם. מאחר שמצב החירום נותר בעינו, חלק מהתקנות שלא בוטלו אושרו

44 מדברי בן-גוריון בישיבת ועד הבטחון, 4.4.1948, בהילחם ישראל, עמ' 78.

45 פרוטוקול מועצת המדינה הזמנית, 19.5.1948.

מחדש כל מספר חודשים במהלך המלחמה.⁴⁶ במסגרת מגמת השימוש בחוקים ובתקנות שנועדו להעניק ריבונות וסמכות למוסדות המדינה, פורסמו פקודת סדרי השלטון והמשפט ופקודת צה"ל ב-26 במאי. בכך עוגן בחוק שרות החובה הצבאי ואושרו צווי הגיוס שהוצאו מראשית תהליך ההתגייסות והמלחמה. בנוסף לתקנות משפטיות, הוגברה ריכוזיות המדינה ושליטתה על תהליך ההתגייסות באמצעות שינוי ארגון מנגנון הגיוס. החל מ-1 ביוני הפך 'מרכז המפקד לשרות העם' ל'מרכז הגיוס' של משרד הביטחון ומתנדביו מונו כעובדי ממשלה.

במהלך ההפוגה הראשונה בקרבות (11 ביוני – 9 ביולי), הוסיף בן-גוריון להשתמש בתיאור העורף כחזית כאמצעי מגייס. למשל, בישיבת מועצת מפא"י שנערכה ב-19 ביוני, הסביר בן-גוריון:

וקודם כל מוכרחה לבוא רוח אחרת במה שקוראים – לדעתי, לא בצדק – בשם עורף. בארצות גדולות יש חזית ויש עורף. בארץ ענקית כמו רוסיה היה זה בולט מאוד; החזית התפשטה על פני עשרות אלפי מילין, אך היה עורף גדול יותר שהשתרע על מאות אלפי מילין. שלשם לא הגיע שום צבא זר ושום אווירון ושום קול תותח. לא כן בארץ קטנה כשלנו: כאן אין נקודה אחת ואין בית אחד שאינם חזית. לפני ההפוגה נהרגו אצלנו ילדים בתוך תל-אביב, בראשון לציון ובמקומות אחרים, כי אצלנו אין הבדל בין חזית לעורף, כמושג 'עורף' אני מתכוון לאלה שאינם בצבא.⁴⁷

התבטאויותיו של בן-גוריון והתייחסותו להפצצות האוויריות המצירות ב-8 וב-9 ביוני, שבמהלכן נהרגו בתל-אביב 14 אזרחים, ביניהם שתי ילדות, היו חלק מרטוריקה שנועדה להגביר את קצב גיוס כוח האדם. אך היתה להן גם משמעות נוספת.⁴⁸ ההתגייסות במלחמת העצמאות כללה היבטים הנוגעים לגיוס כוח אדם ולהתגייסות כלכלית. בנוסף, נכללה במסגרתה גם התגייסות פוליטית. טשטוש ההבחנה בין חזית לעורף כתוצאה מההפצצות האוויריות והמאמץ המלחמתי, כמתואר בנאומו בן-גוריון, נועד להגברת קצב הגיוס לצבא. אבל הוא גם שימש כצידוק לחיזוק מעמדו של ראש הממשלה ושר הביטחון בניהול המאמץ המלחמתי ובריכוזו. במהלך ההפוגה הראשונה פרצו ונחשפו מתחים פוליטיים בין מפא"י לבין מפ"ם. הדבר אירע עקב פיטורי ישראל

46 על משמעות ההכרזה על מצב החירום מבחינה משפטית, ראו: מנחם הופנונג, ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948–1991, ירושלים 1991, עמ' 100–50.

47 בן-גוריון, בהילחם ישראל, עמ' 163.

48 בהתקפה האווירית ב-8 ביוני נהרגה חיה מלצמן בת השתיים-עשרה, וב-9 ביוני נהרגה חניתה ויילר, בת העשר, ונפצעו עוד שלושה ילדים. באותו יום נהרגה גם אזרחית בהתקפה על ראשון לציון. הארץ, 10.6.1948–9.

גלילי, ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה', ועל רקע המחלוקת באשר לפירוק הפלמ"ח ומינוי מפקדיו לתפקידים בכירים בצה"ל. העימות הציבורי והפוליטי שהתנהל בין שתי מפלגות הפועלים סביב מעמדו של הפלמ"ח וזיקתו למפ"ם, נגע לשאלת עיצוב דמותו של צה"ל כצבא עממי או מקצועי, לדפוסיו כצבא אחיד וממלכתי ולסוגיית הפוליטיזציה בצבא. עימות זה חשף מתחים בין הדרג הצבאי לבין הדרג המדיני, כולל התפטרות של ראשי אגפים במטה הכללי ומינויה של ועדת שרים, שדנה בין השאר באופן תפקודו של בן-גוריון כשר ביטחון ובמעורבותו במהלכים צבאיים.⁴⁹ במקביל, התחדש העימות עם הימין לגבי הסמכות והשליטה על כוחות האצ"ל והלח"י ואופן שילובם בצה"ל, עם הגעת האונייה 'אלטלנה' ב-19 ביוני. דיון בנושאים אלה חורג מעניינינו. ואולם, הם מסייעים להבהיר את התיאור החוזר ונשנה של העורף כחזית מצד בן-גוריון בימי ההפוגה הראשונה. תיאור זה נעשה לא רק לשם הגברת קצב הגיוס אלא גם לצורך יצירת אחדות לאומית וחיזוק ההכרה במנהיגותו הפוליטית.

במהלך ההפוגה הראשונה התמקד ארגון גיוס כוח האדם בשיפור יכולות האכיפה וצעדי הביקורת, כחלק מהמגמה למיצוי גיוסם של אותם שנתונים שנכללו בגיוס. כמו כן גויסו העולים החדשים במסגרת גיוס חוץ לארץ (גח"ל). עד ראשית ההפוגה הראשונה עמד אחוז מגויסי הגח"ל על כארבעה אחוז מכלל המגויסים. כעשרים אחוז ממצבת כוח האדם בצה"ל היו אנשי גח"ל בשלהי 1948.⁵⁰ השינוי הארגוני השתקף בהגברת קצב הגיוס וממדיו, ונבע גם מאישור הממשלה לגייס את שנתון 1908 ב-20 ביוני.⁵¹ בחודש מאי בלבד הצטרפו לשורות הצבא 21,583 מגויסים. בחודשים הבאים, עד ספטמבר, נמשך הגידול המרשים במספר המגויסים והגיע ליותר מעשרת אלפים בחודש. מספטמבר 1948 עד ינואר 1949 התייצב קצב הגיוס על ממוצע חודשי של כ-5,000 מגויסים. להמחשת השינוי במספר המגויסים נציין כי בתחילת ההפוגה הראשונה שירתו בצה"ל כ-49,000 מגויסים. בסופה, הגיע מספר החיילים ל-59,000, ובשלהי אוקטובר כבר שירתו בצה"ל כ-94,000 אלף חיילים. בסך הכל, מתחילת המלחמה ועד יוני 1949 שירתו בצה"ל 116,184 מגויסים.⁵²

49 ראו לעיל הערה 6.

50 גיוס חוץ-לארץ (גח"ל) מתייחס לגיוסם של עולים חדשים, עצורי מחנות המעצר בקפריסין וניצולי השואה שהגיעו ממחנות העקורים באירופה. על הגח"ל, ראו: יעקב מרקוביץקי, גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, [חמ"ד] 1995, עמ' 11-12.

51 ישיבת הממשלה אישרה את גיוסו של שנתון 1908 ולא את גיוסו של שנתון 1907. אולם מרכז הגיוס פרסם צו המורה על גיוס שנתון 1907 בניגוד להחלטת הממשלה. ב-25 באוגוסט אישרה הממשלה גיוס מלא של בני 17 (שנתון 1931) אך לא ליחידות לוחמות. פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 7.7.1948, א"מ.

52 נתוני ענף היסטוריה בצה"ל מלמדים על הגידול במספר המגויסים: בפברואר 1948 גויסו 10,994, במאוס 5,391, באפריל 7,606, במאי 21,583, ביוני 14,028, ביולי 14,686 ובאוגוסט גויסו 12,912. מכאן ואילך מתחילה ירידה בממדי הגיוס. בספטמבר 9,443 מגויסים, באוקטובר 6,071, בנובמבר

כחלק מהמגמה לשפר את שליטת המדינה ומוסדותיה, כולל הצבא, בתהליך ההתגייסות ולביסוסו על חוק ומשמעת, הועברו חלק מסמכויות 'מרכז המפקד לשרות העם' לידי משרד העבודה והבינוי. למשרד, בראשותו של השר מרדכי בנטוב ממפ"ם, נמסר הטיפול בגיוס כוח אדם לצורכי המשק הכלכלי. מתחילת יוני 1948 היה משרד העבודה והבינוי אחראי יחד עם משרד הביטחון על מציאת האיזון בין דרישות כוח האדם של הצבא לבין השמירה על המשך תפקודו התקין של המשק הישראלי, כולל הטיפול במפעלים חיוניים, ענפי תעשייה וחקלאות, ושירותים חיוניים. לשם כך הוקמו ועדות ציבוריות ומקומיות, שטיפלו במתן שחרורים מגיוס מטעמים משקיים. לשר העבודה והבינוי הוענקה סמכות להוציא תקנות לשעת חירום בנושא הפניית מגויסים לעבודה ולריתוק עובדים למפעלים חיוניים.⁵³

למרות הסמכויות שניתנו לבנטוב, נמשכה הפגיעה בכלכלה כתוצאה מהגיוס המוגבר ומהוצאות המלחמה הגדולות. בישיבת הממשלה שנערכה ב-28 ביולי, נדונה אפשרות הפנייתן של נשים לעבודות חיוניות במקום העובדים שגויסו לעבודה. במהלכה, התלונן בן-גוריון שבנטוב לא דאג לגייס כוח אדם שימלא את מקומם של המגויסים לצבא. בראש ובראשונה התכוון בן-גוריון 'לנשים ולא לפי גברים המהלכים בחוצות תל-אביב וממלאים את בתי הקפה'. לחיזוק טענותיו, שהופנו אמנם נגד בנטוב אך כוונו גם לניגוח מפ"ם, שב בן-גוריון לרשמיו מהתארגנות העורף האנגלי במלחמת העולם השנייה:

הייתי באנגליה בזמן המלחמה וראיתי קצת מן הנעשה בה. בשעת המלחמה, במלחמה הקודמת [מלחמת העולם הראשונה] ובמלחמה זו [מלחמת העולם השנייה], כשגויסו גברים רבים, קיימו את המשק על ידי גיוס נשים לעבודה. בלונדון לא היה אבטובוס, שלא נוהל על ידי נשים, מהנהג עד מוכר הכרטיסים. הוא הדין לבתי חרושת לנשק. וכך היה באמריקה.⁵⁴

למרות טענותיו וכן למרות הקמתן של 'חטיבות עבודה צבאיות' (חע"ץ), נמשכו השחרורים מטעמים משקיים, שבחלקם אף היוו פתח להשתמטות מגיוס.⁵⁵

3,327, בדצמבר 2,218, בינואר 1949 2,400 מגויסים, בפברואר 2,611, ובמארס – אחרון חודשי המלחמה, גויסו 1,369 איש. מתוך מחקר בענף היסטוריה בצה"ל על גיוס כוח האדם במלחמת העצמאות, א"צ, 1046/70/159.

53 תקנות שעת חירום לגיוס כוח אדם, 15.6.1948, עיתון רשמי מספר 5, תוספת ב.

54 פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 28.7.1948, א"מ.

55 על חטיבות העבודה הצבאיות, ראו: יצחק גרינברג, עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים – 1949–1950, שדה בוקר תשס"ב, עמ' 28–20.

תהליך הקמת 'צבא העם' חשף את קיומה של תופעת השתמטות מגיוס. כוונת המושג משתמטים היא למי שכלל לא התייצבו בלשכות הגיוס, ולמי שהתייצבו אך לאחר מכן לא נענו לצו שהורה להם להתגייס לשירות צבאי. כאמור, עד מחצית אפריל 1948 התייצבו שמונים אחוז מהגברים בגיל 17-35 בלשכות הגיוס, ואילו עשרים אחוז כלל לא התייצבו ולמעשה השתמטו משירות. מרבית הנותנים התייצבו בעקבות הגברת פעולות הבקרה והאכיפה, במיוחד לאחר הקמת המדינה. משטרת החיול שהוקמה במחצית יוני 1948 במסגרת שרות חיול וקליטה, איתרה עד חודש נובמבר 3,579 משתמטים ו-616 עריקים. הם נעצרו במהלך מבצעי ביקורת, כגון 'מבצע בצר' שנערך באוגוסט בתל-אביב.⁵⁶ בעוד שבמחצית הראשונה של שנת 1948, במצב של התגייסות והיעדר סמכויות של מדינה ריבונית, נועדו מבצעים אלה ליצור אווירה ציבורית שלילית כנגד תופעת ההשתמטות, הרי שבשלב של התגייסות לאומית המנוהלת על-ידי מוסדות מדינת ישראל וצה"ל, נועדו מבצעי הביקורת לשמש אמצעי נוסף בגיוס כוח אדם. חמורה מהשתמטותם של מי שכלל לא התייצבו, הייתה ה'השתמטות אפורה'.

אם בשלב הראשון של המלחמה בלטה תופעת השתמטותם של מקבלי צווים שכלל לא התייצבו, הרי שבשלב השני של המלחמה התמעט מספרם. עם זאת, הבעיה המרכזית נגעה לשחרורים הרבים משירות, שהיו פתח ל'השתמטות האפורה'. לפי נתוני ענף היסטוריה בצה"ל, מהשנתונים שהתייצבו בלשכות הגיוס במהלך המלחמה גויסו כשישים אחוז לשירות צבאי. יתר המתייצבים שוחררו מסיבות רפואיות, משקיות ואישיות, או שגיוסם נדחה. הנתון הבולט הוא, שאחוז המתייצבים לשירות שוחררו מטעמים משקיים היה בסביבות ארבעה-עשר אחוז, שהם כ-22,000 משוחררים.⁵⁷ אמנם קשה להעריך את מספר המנצלים את ועדות השחרורים להשתמטות משירות, אולם החשש מפני ניצול של עבודה חיונית לשחרור מגיוס הוביל לעריכת בדיקות קפדניות יותר במקומות העבודה ולהקמת ועדה לבחינה מחודשת של חייבי הגיוס ששירותם נדחה מסיבות משקיות.

ההפוגה השנייה שהחלה ב-19 ביולי 1948, בישרה מחד גיסא על התרחקות הסכנה המיידית שאיימה על ריבונות מדינת ישראל ומאידך גיסא על מיצוי גיוסו של כוח האדם לשירות בצה"ל. עתה נאלצה ההנהגה הפוליטית והצבאית להתמודד עם השלכותיו של גיוס החובה המורחב והמתמשך.⁵⁸ לכל אורך המלחמה נדרש היה למצוא איזון בין

56 גיוס כוח האדם במלחמת העצמאות, א"צ, 1046/70/159.

57 שם.

58 גרינברג, עם לוחם, עמ' 28-5. השפעות השיקולים הכלכליים על מדיניות הגיוס, על מקומה של הכלכלה בתהליך קבלת ההחלטות, ועל הצורך בהשגת הכרעה מהירה במלחמה, בלטי בדיוני הממשלה שנערכו בתקופת ההפוגה השנייה. העול התקציבי היה אחד השיקולים שתורמו לקבלת ההחלטה על פתיחת מבצעי הכרעה באוקטובר 1948. הגידול בהוצאות המלחמה התבטא בכך

צורכי המאמץ המלחמתי לבין צורכי המשק הכלכלי והחברה. בשלב האחרון של המלחמה וערב מבצעי ההכרעה שהחלו באוקטובר 1948, העיק המצב הכספי יותר ויותר. הניצחון הצבאי המיוחל והרחקת כוחות הפלישה עמדו בשער. ואולם, המשך החזקת צבא סדיר גדול ומימון הוצאות המלחמה התופחות, איימו להביא להתפוררות החברה ולהתמוטטותה. בתקופה זו זכתה ההתגייסות הכלכלית לתשומת לב מרכזית, כחלק מהמאמץ לאפשר את סיומה המהיר של המלחמה ואת תחילת תהליך שחרור החיילים מהצבא.

ה. סיכום

גיוס כוח האדם במלחמת העצמאות, כמרכיב בתהליך ההתגייסות, התנהל בראשיתו בחברה וולונטרית, חסרת יכולת אכיפה ופיקוח של מדינה ריבונית. הייתה זו התגייסות אישית והתנדבותית, שהתבססה על הקהילה והפרט. בן-גוריון הנהיג את היישוב בימי המלחמה, וקפלן היה האחראי על ההתגייסות הכלכלית. השניים פעלו להחדרת תחושת הסכנה בקרב האוכלוסייה האזרחית ולהטמעת ההכרה כי מאפייני המלחמה, שמתעצמת לכדי מלחמה טוטלית, מחייבים התגייסות לטובת המאמץ המלחמתי. לשם כך נעשה שימוש ברטוריקה מגייסת, שהתבססה על טשטוש ההבחנה בין עורף לחזית ונעזרה בפגיעה הצבאית באוכלוסייה האזרחית. ממדי ההתגייסות לא תאמו את קצב התפתחות מהלכי המלחמה. לכן, נדרש לקראת שלב ההכרעה בעימות בין שתי הקהילות והמעבר למלחמה בין צבאות סדירים, שינוי במרכיבי תהליך ההתגייסות. המרכיב ההתנדבותי המשיך להיות חיוני להצלחת ההתגייסות, ועדיין נעשה שימוש בתיאור העורף כחזית, לצורך הגברת גיוס כוח האדם וחיוזוק הכלכלה. בד בבד הלכה וגברה שליטת המדינה ופיקוחה על תהליך ההתגייסות. יכולתם של מוסדות המדינה לפקח על תהליך ההתגייסות ולנהלו באופן ריכוזי, במיוחד לאחר הכרזתו של מצב החירום ב-19 במאי, יחד עם המשך עידוד השתתפות החברה במאמץ המלחמתי, הובילו לשינוי דרסטי ולגידול במצבת כוח האדם של צה"ל בחודשים מאי עד ספטמבר 1948.

בן-גוריון כתב ביומנו ב-9 בספטמבר: 'בישוב אין חרדת המצב, אין חיי צנע, אין נכונות לשאת בעול. יש הרגשת רווחה שהקימונו מדינה וניצחנו והתגברנו על תוהו ובוהו'.⁵⁹ דברים אלה מבטאים את תפישתו, שכל מוסדות המדינה, הצבא והחברה חייבים היו לאמץ את הלחץ העצום והמתח שנדרשו להתגייסות החברתית והכלכלית, לשם השגת הניצחון. לאחר שנעשה שימוש חוזר ונשנה במסר כי אין הבדל בין עורף לחזית, הרי שעם סיום הפוגה השנייה ותחילת תקופת המבצעים האחרונים בשלהי

שבחודש אפריל 1948 הסתכמו הוצאות המלחמה ב-1,539,000 ל"י, בחודש יולי הסכום הגיע ל-4,218,000 ובדצמבר הסתכמו הוצאות המלחמה ב-5,365,000 ל"י.

1948, השתנתה המציאות המלחמתית. בשלב זה ההבדלים בין חזית לעורף ובין החייל לאזרח, בלטו מאוד. שיקולים הנוגעים ליכולתו הכלכלית והחברתית של העורף להמשיך ולשאת בעול המלחמה השפיעו על הצורך להשיג בה הכרעה, להדוף את כוחות הפלישה הערבים ולהסיר את האיום הצבאי. מלחמת העצמאות הייתה מהפכנית, מכוונת וטוטלית. שלבה האחרון היווה את סיום התהליך, שהחל בהשתתפות התנדבותית של קהילה מתגבשת הנלחמת בשם רעיון לאומי, וציין את המעבר מהתגייסות אישית ללאומית, ומחברה וולונטרית לממלכתית.

